

Synonyymien ja synonyymisluonteisten sanojen syrjäytymisestä ja katoamisesta.¹

Vuosi sitten esitin Sanakirjasäätiön stipendiaattien kokouksessa eräitä havaintoja synonyymien ja synonyymisluonteisten sanojen synnystä.² Seuraavassa yrittäisin julkituoda aineistoa, mikä osaksi täydentää viimevuotista, osaksi kuvastanee asian toista puolta: mainitunlaisten sanojen syrjäytymistä ja katoamista.³

I.

Kiihtelysvaaran murteeseen on kuulunut aikaisemmin elävänä sana *täikkö*. Sillä ilmaistiin lannanluonti- ja -hajoitusvehjettä, jossa oli varsi ja

¹ Esitetty Sanakirjasäätiön stipendiaattien kokouksessa Helsingissä 4. I. 1937.

² Esitelmä on julkaistu 1936 vuoden Virittäjässä.

³ Herätteitä esitykseeni olen saanut henkilökohtaisesti toht. LAURI HAKULISELTA ja HANNES PUKIN tutkielmasta »Itämerensuomalaisten kielten merkitysoppia» (Virittäjä 1933).

siitä haarautuvat *sorpat* (2 kpl.) puusta; vain sorppien kärjissä saattoi olla raudat. Tällainen tadikko on hävinnyt tykkänään. Sen on syrjäyttänyt tehdastekoinen, tavallisesti viisiipiikkinen rautateräinen työkalu. Mutta tämän nimenä ei enää olekaan *täykkö* vaan *kihvel*.

Savupiipullisessa uunissa ennen tavattiin seuraavanlainen piipunsulku-laite. Savupiipun koperossa, mikä uunin päältä oli käden ulottuvissa, oli vaakasuora levy. Tässä taasen sijaitsi reikä, mistä savu nousi ja mikä suljettiin liedenkiekon tapaisella kappaleella. Kappaleen nimi oli *juska* (< ven. *съюшка*, *юшка* 'uuninpelti'). Laitteen ilmauksineen on hävittänyt käytännöstä paljon mukavampi, työntäen ja vetäen avattava *PELLI* (< ruots. *spjäll*).

Häviämässä on vanhanaikainen lehmien kytkemislaitte *kütkü(k)*. Se valmistettiin vitsaksista. Eläimen kaulan ympäri tuli punottu *käüläin*, ja tästä lähti vitsarenkaista tehty *perustin* joko seinään tai erikoiseen vaa-jaan. Vitsaksisen kaulaimen asemesta oli usein kuusenoksasta painettu *lavi*, missä oksan päät yhdisti *harjaläuita*. Nämä laitteet on uusi aika korvannut *rīmu*lla. *rīmut* ovat tehdastekoiset rautavitjat; nämä muistuttavat — paitsi tehtävältään — osiltaan suuresti kaulainkytkyttä (vrt. ruots. *grimma* 'riimu', *grimskaft* 'marhaminta, riimunvarsi'). Mutta vaikka *rīmu* on syrjäyttämässä *kütkü(k)* sanan lehmien kiinnipitolaitteen nimenä, *kütkeittä*n lehmät syksyllä läävään (esim.: *joko öutta kütkeittä lehmänniik kīnik?*), tai talossa on niin ja niin monta *kütküssä* (aikalehmiä).

Mainitut esimerkit valaissevat erästä havaintoa, minkä saattaa tehdä monesta esineestä ja asiasta, nimittäin: jos esineen tai laitteen rinnalle ilmautuu uusi, jota käytetään suunnilleen samassa tehtävässä, mutta joka teknillisesti on huomattavasti kehittyneempi ja siksi syrjäyttää vanhanmallisen pois käytännöstä, niin useasti huomataan, että mainitunlaisten esineiden ja laitteiden ilmauksetkin syrjäytyvät tai tykkänään katoavat.

Esineiden kehitys ei aiheuta muutoksia ainoastaan juuri niihin itseensä kiinteästi liittyviin ilmauksiin, vaan välillisesti kauemmaksikin, esim. niiden tuotteiden ilmauksiin, joita uusilla esineillä saadaan aikaan.

Olen Kiihtelyksessä tavannut 'kerman' nimityksinä sanat *piällinen* (~ *piäläinen*), *reta* (< ruots. *grädda*) ja *kerma*. Niistä *piällinen* ja *reta* ovat olleet aikaisemmin käytettyjä; sen sijaan uusi ilmaus *kerma* on nykyään yksinomainen. Kun lähemmin tarkastelee näitä synonyymeilta tuntuvia sanoja, huomaakin, miten niiden elämä on ollut kytkeytyneenä niihin esine-muotoihin, joita maitotaloudessa eri aikoina on käytetty. *piällinen* liittyy vanhaan maidonkäsittelytapaan, maitopytyissä ja -ruukuissa piimittämiseen, mihin perustui ennen voin ja kokkelin valmistus. Esim. (maidosta maitopytyssä): *sīhen nōus piällinej ja kokkel hūtü pohjān*. *reta* taasen on ollut

kerma, mikä nuoren happamattoman maidon päältä kuorittiin kahvikermaksi. Sana on todennäköisesti kahvin seuralainen. — Nykyisin on jokaisessa yhden lehmän mökissäkin separaattori, ja sen mukana on vakiintunut ilmaus *kerma*. On ollut nimittäin aika, jolloin nuo sanat ovat esiintyneet rinnakkain. Eihän joka talossa ja mökissä siirrytty yhtä aikaa maitopytyistä separaattoreihin. Siirtymäkautena kaikki ilmaukset olivat tarpeellisia tärkein käsitteiden erottamiseksi. Ja juuri tämä oli ainakin eräs syy siihen, että *kerma* vakiintui kielenkäyttöön.

Mutta toisaalta on muistettava, että vaikka esineissä, laitteissa ja tuotteissa tapahtuukin muutoksia, kuitenkin uusi muoto saatetaan ilmaista murteessa samalla kuin vanhakin. Niin on ollut laita Askulassa kansanomaisen ja tehdastekoisen sonnanluontivehkeen: kumpakaan on nimitetty sanalla *tarikko*. Täällä kumminkin on tavattu 2-piikkisen puutadikon ja tehdastekoisen välimuotona 3-piikkinen rautateräinen maasepän tekemä. — Kiihtelyksestä mainitsen sanan *ikkuna*. Se on luultavasti täällä tarkoittanut laudalla suljettavaa aukkoa, koska se nykyään esiintyy sellaisissa tehtävissä kuin *rihen ikkuna*, *lävän ikkuna* l. *sontarikkuna*. Lasiikkunatkin ovat *ikkunöitä*. Niinpä tuvassa on *sivu-*, *karsin-* ja *perikkuna*. Muutamin paikoin Suomea on laita toisin. Sanakirjasäätiön arkistosta olen saanut tiedonannon, että Pertunmaalla oli perheentuvassa laudalla suljettavat »ikkunat», mutta vierastuvassa »lasit».

Näistä voitaisiin päätellä, että myöskin kehittynyt esine- tai laitemuoto ja kehittymätön eräissä tapauksissa saatetaan samastaa käsitteellisesti. Kuitenkin sinä aikana, jolloin ne ovat olleet rinnakkain, on osittain ainakin voitu erottaa jonkinlaisia lajikäsitteitä. Esim. tällöin on puhuttu *risukahvista* ja *räätakahvista* viimeksimainitun tultua tunnetuksi, samoin Askulassa erilaisten tadikkomuotojen ollessa yhtä aikaa käytännössä *pü-*, *rauta-* ja *kaffelitarikosta*.

Synonyymeja tarkastettaessa ei voitane esitettyjä kielenilmiöitä sivuuttaa. Aluksi mainituista sanapareista voidaan tosin sanoa, etteivät ne ole synonyymisia. Sanathan eroavat toisistaan jo käsitteelliseltä sisällykseltään. Ehkä niitä saatetaan pitää jollakin tavoin synonyymiluonteisina. Kielen elämässä tämäntapaiset rinnastetaan tavallista läheisemmin. Onpa olemassa tekijöitä, jotka pienentävät esitetynlaisten sanojen merkityseroja, vieläpä — näyttää siltä — hävittävätkin niitä.

Ajatelkaamme vaikkapa sanoja *nèula* (aikaisemmin *niekla*) ja *äimä!* *nèula*: *silimänèula*, *nuppunèula*, *kinnasnèula*; *äimä* 'parsinneula'. Aluksi tuntuu, niinkuin näillä sanoilla ei olisi sen läheisempää suhdetta kuin monilla muillakaan sanoilla jompaankumpaan. Hoksamattomasta tyhmästä ihmisestä sanotaan kuitenkin: *on sinä äjka äimä*. Esim.: (kaksi

miestä ajaa tiellä vastakkain valjaisiin; syyssä olevaa moititaan:) *ol sinä äjka äimä ku? ?ajo valjähhen, èikö lie? ?ollus silimät äiki; se on semmo'nen äimä, se ei ällüm mittäk, semmo'ssi kääppoja tekkö* (vrt. Lönnrot: *äimä* 'dummerjöns, dumbom, (fig.) äsna'; adj. 'stel, styf, orörlig af skräck'). Miten on ruvettu mainitunlaista henkilöä vertaamaan äimään? Mielestäni siten, että äimää on rinnastettu ensin neulaan, jolloin on havaittu äimän negatiivinen ominaisuus: kömpelyys. Täten äimä sanan merkitys on oleellisesti muuttunut. Se on saanut sivumerkityksen, johon lisäksi liittyy halventava tunnepitoisuus.

Toht. L. Hakulinen on minulle huomauttanut sanaparista *rätti* — *vaate*. *rätti* suomessa on yleinen merkityksessä 'räsy, riepu' (vrt. Lönnrot). Esim. Kiihtelysvaarassa: *riepu_rätti räüställä tätä sikis täüttēn* (arvoitus, = *tähet*) *rättiläinen* 'entisajan rättienostaja, -kauppias'. Joskus muinaisuudessa sana ehkä on ollut kunniallisemmassa merkityksessä päätellen viron *rätsepp* 'räättäli' ja *rätik* 'liina, huivi' sanoista. Olettakaamme, että *rätti* on tarkoittanut kerran jotakin alkeellista, mutta silti kelpollista kotitekoista kangasta. Sanokaamme sitten, että germaanienvälityksellä tuli tunnetuksi hienompitekoinen kangaslaji, mikä myös kielessä ilmaistiin uudella sanalla *vaate* (vrt. muin.-skand. *vad*; RAPOLA, Virittäjä 1925, s. 61—); Kiihtelysvaarassa: *vuatek* 'kangas', *vuattit* 'puku'. Vanhan *rätin* ja uuden tulokkaan kesken tapahtui ilmeisesti rinnastus, jolloin varsinkin erottavat ominaisuudet joutuivat mielenkiinnon kohteeksi. Näin syntyi varmaan jonkinlainen kontrasti. Siihen liittyi tietenkin myös affektisuus: toiseen, *rättiin*, sen huonojen ominaisuuksien vuoksi vastenmielisiä, toiseen, uuteen, mieluisia tunteita. Sama ilmiö on jossakin määrin havaittavissa myös sanaparissa *neula* — *äimä*. Kun *rätti* täten oli joutunut häviölle ja suorastaan vastenmieliseen huutoon, se joutui syrjäytymään. Ja tänä päivänä tapaamme sen suomen kielessä mitä halveksituimmassa tehtävässä. Se haiskahtaa jo deskriptiiviseltä sanalta.

Kiihtelysvaarasta mainitsen erään sanaparin, minkä vaiheita saamme seurata paljon lähempää, nim. *saksa* — *kääppijas*. Näistä edellinen kuuluu osaksi menneisyyteen, mutta vielä täysin muistettavaan. *saksa* merkitsi kauppiasta. Niinpä muudan *saksa v a t a⁽ⁱ⁾n e n* möi talossaan kaikenlaista, kuten jauhoja ja suolaa; eräs Eronen, jonka poikaa nimitettiin *saksam_pekaks*, mm. kuljetti talia ja voita Pietariin; *vojsaksa* 'voikauppias', esim. (puupuntareista): *nitähän ne käättivät vojsaksat, nillähän ne mittasivat hüiskuttivat*; *pirtasaksa* 'pirttojenkauppias'. Nykyisin ei tavallisesti maakauppiasta käytetä *saksa* nimitystä, vaan *kääppijas*: *kääppijas v ä n s k ä*. Kun ollaan nurkumielisiä jollekin kauppiaille, mikä tietenkään ei ole harvinaista, silloin kelpaa erinomaisesti *saksa* sana. Esim. (liiaksi

omaa puoltaan pitävästä kauppiaasta): *se onnis semmoⁿen saksa jotta jos ostam^männim mⁿñn^o küllä se kohtasak kaht^o*. Vrt: *saksuv^oöijjak* 'keinotellen tehdä kauppaa'. Myös jossakin sivukylässä tupansa tai aittansa nurkassa myövästä voidaan sanoa: *sehän saksaks rupeš, sillä or rahh^o*. — *saksa ja k^uäppijas* sanat ilmeisesti tarkoittivat eri kauppiastyyppejä: *saksa* vanhaa, jonka liikemoraalista ja -tavoista kuulee mitä epämiellyttävimpiä juttuja; *k^uäppijas* uutta, liikehuoneistossa vakinaisin hinnoin ja oikein mitoin myövää. Näiden vastakohtaisuus on johtanut siihen, että edellinen käsite on tullut yhä huonompaan valoon. Sanakin on saanut senmukaisen affektipitoisuuden. Sen 'kunniallisuus' on häviämässä, ja siitä on muodostumassa haukkumasana, jommoisista kansan kielitaloudessa on ahkera kysyntä.

Tähän saakka olen esitellyt tapauksia, joissa kielen perusteella näyttää kahden läheisen, rinnakkaisen käsitteen, tavallisesti vanhan ja uuden vastakohtaisuus säilyneen ja säilyvän. Vieläpä muutamien esimerkkien mukaan erikoisen voimakkaan kontrastin synnyttämän affektin vaikutuksesta se on jyrkentynytkin, mistä on ollut seurauksena syrjäytyneen käsitteen ilmauksen joutuminen affektiseen tehtävään. Mutta päinvastainenkin kehitys, tasoittuminen, on havaittavissa.

Olen maininnut Virittäjässä 1936, s. 26, että nimitykset *hamutat* ja *l^oüsät* ~ *l^oüsät* 'länkien pehmikkeet' Kiihtelysvaaran murteessa tavataan jokseenkin täydellisinä synonyymeina ja että ne ovat lainaamalla saatuja. Kun n. 25—30 vuotta sitten kauppoihin tuli tehdashamutoita, saapui myös niiden seuralaisena nimitys *l^oüsät* ~ *l^oüsät*. Nämä olivat kangaspäällyksisiä ja karvatäytteisiä. Aikaisemmin oli jo käytännössä kotitekoiset *hamutat*: *olokihamutat*, joissa oli säkkipäällinen ja olkitäyte, mutta myös osaksi *nahkahamutat*, joissa oli nahkapäällyys ja sianvillatäyte. Ilmauksien *hamutat* — *l^oüsät* käyttöä kuvaa nykyään se, että esim. huopapehmikkeet ovat yhtä hyvin *huopäl^oüsät* kuin *huopahamutat* ja umpipehmikkeet yhtä hyvin *umpil^oüsät* kuin *renⁿashamutat*.

Minulle on tavallisesti selitetty, että sanat *visitka* (~ *visikka* ~ *visikko*) ja *r^oij^jü* (vrt. ruotsin *tröja*) tarkoittavat samaa hihallista naisten pukukappaletta, mikä peittää vartalon yläosan ja minkä helma on hameen kauluksen päällä. Vanhat ovat maininneet toisaalta, että *visitka* on sanana aikaisempi murteessa kuin *r^oij^jü* ja että se on aina tarkoittanut 'suoraa' röijyä. Röijyksi alettiin k.o. vaatetta nimittää sen jälkeen, kun ensin muotia seuraten tehtiin hyvin vartalonmukaisia *s^ortti-* I. *s^ortt^ur^oij^jü*-nimisiä pyhäpukuja. Arkikäyttöön ei muoti tietenkään niin päässyt vaikuttamaan. Mutta vartalonmukaiseksi hiemankin tehtyä arvosteltiin: *t^ä on*

enemmän röijyä. Toisaalta *visitka* ilmaus säilyi vanhoillisten naisten pukiineihin liittyneenä.

Olisin siis sitä mieltä, että *hamutat* — *löysät*, *visitka* — *röijyä* pariin synonyymisuus on aluksi syntyneiden vastakohtien tasoittumisen tulos, tasoittumisen, minkä pääasiassa on saanut aikaan itse esineissä havaittava kehitys. Ehkä ensiksi alkeelliset olkihamutat joutuivat tehdastekoisten löysien vastakohtaksi, mutta sittemmin tämä kontrasti pieneni paremmista aineista valmistettujen kotitekoisten vaikutuksesta. Kun taasen röijymuoti talttui, tasoittui visitkan ja röijyn vastakohtaisuus.

Lisäksi on otettava huomioon, että uuteen aina aluksi on suuri mielenkiinto. Mutta ajan kuluessa tulokas pääsee sopeutumaan ja sijoittumaan ympäristöön. Myöhemmin pystytään myös reaalisemmin arvostelemaan. Silloin saatetaan havaita, että uuden ja vanhan ero monesti onkin paljon pienempi kuin ensi vaikutelman mukaan. Mutta jos ero todella on jyrkkä, se saattaa viedä päinvastaiseen tulokseen.

Kahden mainitunlaisen läheisen, mutta murteessa eri ilmauksin osoitetun esinemuodon ollessa rinnakkain saattaa todellakin kehittyä tai muuten ilmautua kolmas, mikä on jollakin tavoin juuri edellisten välimuoto. Tämän käsitteen ilmaisemisesta voi syntyä oikea synonyymien taistelu.

Kiihtelysvaarassa oli ennen yleisenä vaatteiden- ja kasvojenpesuaineena *suopa*. Se oli eläinten hylkyrasvoista (*ritukset*) tuhkalipeässä valmistettu notkeahko keitos. Suovan ohessa tavattiin myös *säïpok*, *veinnäihen säïpok* 'ostosaippua'; mutta sitä käytettiin säästäen, vain pyhäpukuun ruvettaessa. Sitten tuli tunnetuksi lipeäkiven käyttö hylkyrasvojen pesuneuvoksikeitossa. Sen avulla saatiin syntymään kiinteä, tummanruskea aine. Oliko tämä sitten suopaa vai saippuaa? Yleisesti sitä aluksi näkyi pidettävän suopana, koska sen nimenä oli *harkkosuopa*. Mutta nykyjään voitolla on *säïpok*: *muankèitto säïpok* erotukseksi ostosaippuasta. Aineen käsittäminen on ollut eräinä aikoina ilmeisesti horjuvaa. *suopa* sanalla nimittäminen hävisi kai siksi, että alkuperäinen *vetelä suopa* on ennen pitkää katoava murteenpuhujien muististakin, kun sen sijaan varsinainen *säïpok* on yleisesti käytetty aine.

Vanhat miehet ja naiset Kiihtelysvaarassa kertovat vielä siitä ajasta, jolloin viikatetta »liipattiin» tervatulla ja hiekoitetulla puutikulla, *lipalla* (*lippa*). Tällöin täytyi niittomiehen saatavissa olla myös pahojen kolauksien satuttua kivi, jolla viikatetta hiottiin, *siera*. Se oli kivinen, 30—40 sm:n pituinen ja 5—6 sm:n paksuinen sekä levyinen, siis aika raskas kalu, jolla paitsi viikatetta hangattiin kaikkia teräaseita. Nämä molemmat vehkeet, liipan ja sieran, syrjäytti uusi tulokas: n. 25—30 sm:n pituinen, 4 sm:n levyinen ja 2 sm:n paksuinen kiviase, joka oli samaa kivilajia kuin siera.

Sitä ruvettiin käyttämään sekä liippaamiseen että hiomiseen. Luultavasti tämänkin käsitteen nimittämisestä oltiin eri mieltä, koska se kielestäkin kuvastuu. *lõppa* sana tosin on yleinen. Mutta olen eräiden kuullut nimitävän sitä *sieraksikin*.

II.

Mainitsen sitten seuraavat synonyymiset sanaparit.

Pajun kuorta, jota nahkan kypsytämiseen tarvitaan, ilmaistaan Kiihtelysvaarassa yleisesti sanalla *parkki* (< ruots. *bark*): *parkin kiskonti*, *parkki puürö*, nahka pannaan *parkkin*, s.o. kypsymään parkkitiinun. Aikaisemmin, ja vielä joskus nytkin, on vastaavasti käytetty *paju* sanaa: *pajju kisko*, *pajut puijjan* 'riihessä kuivataan ja hienonnetaan', nahka pannaan *pajjun* 'parkkiin'.

Pohjattua lapikasta tavattiin ennen vain jonkin verran pyhäkenkänä. Sen ääriahkoja nimitetään osittain vieläkin ilmauksin *iäret* ja *käڑrot*. Jälkimmäinen on murteessa myöhäisempi.

Kiihtelysvaaralaisen puheessa ei enää kohtaa sanaa *sotku* 'pyykki', esim. *sotkuja tehlin* 'pyykkiä tehtiin', *sotkuilla olin* 'pyykillä oltiin', *sotkumela*, *sotkupata*, *sotkuvesi* 'pyykkivesi'; sen sijalla on *pükki* (vrt. ruots. *byk*; tämä kansainvälinen kiertolainen lienee syntyjään italialainen sana), esim. *pükillä ollän*, *pükikota*, *pükkikorvo* jne.

Neljänneksi mainitsen sanaparin *küttök* — *müratak* 'muurata'. Edellistä on käytetty tähän tapaan: *põsilõiditä küttö* 'savupiippuja muuraa', *tuvassa ol umpõn kuvottu ünim piälüs*. *müratak*: *mürovvä* (~ *myurovvä*) on tietojeni mukaan nuorehko termi (vrt. ruots. *mura*), mutta se on työntänyt silti *küttök* verbin 'muurata' merkityksessä täysin syrjään.

Näissä esimerkeissä havaittavaa vanhojen ilmausten väistymistä ja uusien astumista tilalle ei voida tietääkseni selittää minkään esineissä ja asioissa sattuneen muutoksen tai kehityksen avulla. Sen sijaan saatetaan nuo tapaukset ymmärtää ainakin osittain erään teorian avulla, minkä HANNES PUKKI Virittäjässä 1933 (s. 198—) on esittänyt. Mainituista vanhoista sanoista huomaamme, että ne ovat laaja-alueisia l. että niillä on — paitsi k.o. merkityksiä — usein käytettyjä rinnakkaismerkityksiä. Niinpä *paju* 'salix', *rõim pajut*, *häkim pajut*; *iär(i)* 'ääri', esim. kaskessa ei ole *iärtä eikä viertä*, ajelureessä on *iärpü*, *iärellän* 'vieressä, luona'; *sotku*, esim. *saven sotku* 'muurilaastin sotkeminen'; *küttök* 'kutoa kangasta, nauhaa, vyötä, verkkoa', 'kutoa konttia, vasua, seulanpohjaa'. Uusilla sanoilla ei ole rinnakkaismerkityksiä. Pukin sääntö on seuraavanlainen: kun . . . kaksi . . . yhtä suurella affektimäärällä latautunutta sanaa sattuu samaan

funktioon, silloin näin syntyvässä synonyymien kilpailussa voittaa pienempialueinen sana. — Mistä tämä johtuu? Ilmeisesti jonkinlaisesta pyrkimyksestä parantaa kielen ilmauksia: käytetään mieluummin tarkkaa ja täsmällistä. Täten joudutaan parantamaan itse kielijärjestelmää. Onhan selvää kielen köyhyyttä, että yhdellä sanalla on useita tehtäviä. Sehän saattaa tuottaa hankaluutta itse ymmärtämisessä. Kun siis ammattilaisten tai säätyläisten välityksellä, kuten luultavasti edellämainituissa esimerkeissä on asian laita, tai muuten leviää ilmauksia, jotka tehtävältään ovat keskittyneitä, niin saadaan omalla tavallaan hyviä ja käytännöllisiä sanoja.

Tämän lisäksi on otettava huomioon, että laaja-alueisen sanan rinnakkaismerkitysten kesken uusi synonyyminen sana merkityksineen saattaa herättää myös eräänlaisen ristiriidan, jolloin affektinen tekijä pääsee vaikuttamaan. Mutta tähän palaan myöhemmin.

Edellämainitussa kirjoitelmassani esitin synonyymiparin *silta* — *latti* 'lattia'. Luettelin esimerkkejä niistä. Kielimestareiden mukaan *silta* sana ei aina voitu käyttää samassa tehtävässä kuin *latti* termiä. Pielisjärveltä on tieto (Jussi Turusen), että *latti* on laudoista tehty permanto; *silta* 'permanto, varsinkin esim. ladon permanto, joka on tehty haljispuolikkaista tai saloista, jommoista permantoa ei milloinkaan sanota lattiaksi'. Toht. Hakulinen, joka tiedonannon on välittänyt, lisää: »Näistä tiedoista siis voisi päätellä, että germ. laina *lattia* alunperinkin on tarkoittanut teknillisesti kehittyneempää permantolajia kuin balttilainen laina *silta*.» Mutta ei ole unohdettava, että *silta* sanalla on muitakin tehtäviä kuin 'permannon' ilmaiseminen, nim. merkitykset 'maantiesilta' ja 'ylisilleajosilta', jollaiset Länsi-Suomessa ovat kai yksinomaisia. *Lattia* (*laattia*) sanalla siis (on ja) on ollut hyvät edellytykset levitä *silta* sanan rinnalle ja syrjäyttää se, vaikkei käsitteissäkään eroa olisi ollut.

III.

Esitettyyn teoriaan on kuitenkin tehtävä varaus. Se pitää paikkansa vain affektittomien tai sanottaisiinko normaaliaffektilla varautuneiden sanojen piirissä. Tästä on maist. Pukki myös huomauttanut. Affektisessa puheessa on vallalla päinvastainen tendenssi: laaja-alueiset sanat siellä työntäytyvät esiin, s. o. attrahcivan affektin alaiset sekä ekspansiivisella affektilla varautuneet sanat. Pyrkimys voimakkaihin ilmaisuihin, mikä esiintyy silloin, kun mielle, käsite on niin affektinen, ettei vanha ilmaus riitä, suosii sanoja, joilla on rinnakkais- tai sivumerkityksiä ja jotka usein

ovat sitä tarkoituksenmukaisempia, mitä konkreettisempia rinnakkais- tai sivumerkitykset ovat. Aikaisemmin tästä seikasta mainitsemistani esimerkeistä palautettakoon mieleen nyt vain sanat *pentu* ja *sikjo* 'lapsi' tai *tunjkijo* ja *rutkikka* 'lääjä'. Tällaiset rinnakkais- tai sivumerkityksen omaavat sanat, joiden voimana on affekti, eivät kuitenkaan pysty kielestä syrjäyttämään normaalisanaa (esim. *laps(i)*, *lääjä*), jonka täsmällisyydessä ja asiallisuudessa taasen on sen oma elinvoima ja kilpailukykyisyys ja jota käytetään affektittomassa puheessa. Asian laita saattaa sen jälkeen olla toinen, kun mainitut affektiset ilmaukset kadottavat rinnakkais- t. sivumerkityksensä ja sen mukana tai muuten tunnepitoisuutensa (ks. Virittäjä 1936, s. 39—41).

Eufemististen ja eufemistisluonteisten sanojen ryhmässä on osittain olemassa suuntaus laaja-alueisten sanojen hyväksi. Niinpä 'karhu' käsite mieluummin julkituotu jonkinlaisen yleiskäsitteen ilmauksella, kuten *metän elävä* tai *metäm peto*, kuin ilmauksella *karhu*; 'täi' käsite mieluummin ilmauksella *süöpäläinen* kuin *täi* sanalla, 'käärme' käsite ilmauksella *mato* ennemmin kuin *kiärme* sanalla. Kun näiden käsitteiden esittämisessä tietoisesti pyritään mahdollisimman affektittomiin ja mietoihin ilmauksiin, niin tällöin ovat tarkoituksenmukaisia sellaiset, joiden käsitealueeseen tunnepitoinen käsite kuuluu vain kuin lajikäsitteenä monien muiden, mutta tavallisesti affektittomien lajikäsitteiden ohella.

Varsinaiset kiertelyilmaukset eivät pääse hävittämään aina eufemistisesti tunnepitoisen käsitteen normaalista, tosin usein erittäin affektista ilmausta. Tämän käyttö saattaa kyllä tulla harvinaiseksi, kuten *karhu* ja *kiärme* sanojen laita oli ennen. Mutta nämäkään eivät kadonneet, koska ne olivat tarpeellisia. Sattui aina tilanteita, joissa kaivattiin täsmällistä sanontaa ja joissa ennakkoluulot voitettiin. — Kiertelyilmaus saattaa silti syrjäyttää kokonaan varsinaisen. Mutta silloin ovat edellisen rinnakkais- ja sivumerkitykset jostakin syystä ensin hävinneet: Niin on sattunut *tappaa* sanalle, mikä Kiihtelysvaarassa ja paikoin muuallakin Suomessa merkitsee vain 'tappaa, teurastaa'. Verbin alkuperäinen merkitys 'lyödä' on kadonnut (ks. Virittäjä 1933, s. 191).

Eufemistisesti tunnepitoisten käsitteiden ilmaisemiseksi — ihmeellistä kyllä — kelpaavat myös pienialueiset sanat, nim. uudet lainasanat. Ja ne suorastaan syrjäyttävät vanhoja ilmauksia. Kiihtelysvaarassa ovat aivan yleisiksi päässeet muistin aikana saapuneet *luahatak* 'teurastaa' (vrt. ruots. *slakta*), *luahiti* 'teuraseläin' (vrt. ruots. *slakt* 'teuras, tappoeläin'), *luahiti* 'teurastus'. Sellaiset kuin *tappök*, *iskök* johdannaisineen eivät ole enää läheskään niin suosittuja. Mistä tämä johtunee? Nähdäkseni siitä, että edellisiä pidetään yksinkertaisesti hienoina. Kun varsinkin säätyläi-

set tai kunnioitetut ammattilaiset niitä käyttävät, pyrkii rahvaskin ne omaksumaan. Näin saadaan ilmauksia, joissa arkaluontoisten käsitteiden aiheuttaman tunnepitoisuuden lieventää, ehkäpä voittaakin, toinen tunnesävy. Ja varsinaisen merkityksensä puolesta moiset lainasanat taasen ovat hyviä, s.o. täsmällisiä. — Sivistyneiden puheesta varmaan jokainen on pannut merkille sen, että esim. seksuaalisia käsitteitä mainittaessa mielellään käytetään tieteellisiä termejä eikä kansanomaisia ja omaperäisiä, mitkä tuntuisivat karkeilta, vieläpä raaoilta. Tällöinen on käsittääkseen läheistä sukua mainitulle lainausilmiölle.

IV.

Edellä viittasin jo siihen, että laaja-alueisen sanan eri merkitysten kesken saattaa syntyä eräänlainen ristiriita. Ajatelkaamme sanaa *sotku*: *sotkuja tehtin* 'pyykkiä tehtiin', *sotku* 'sotkeminen', esim. *saven sotku*. Kun puhutaan *sotkuista* merkityksessä 'pyykki', eikö silloin välähdä tajunnassa sivumielle jostakin epämiellyttävästä, ehkä liikaavasta sotkemisesta? Ja kuka taidostaan hiemankin tietoinen vaatteidenpesijä haluaa myöntää, että hänen pesemisensä on vain sotkemista, sekaisin panemista? Kun *pütkki* termi tuli tunnetuksi, esim. säätyläisten välityksellä, selvisi lopullisesti ja täydelleen *sotku* sanan muka hullunkurisuus.

Otettakoon sitten tarkastettavaksi sanapari *äiti* — *emä* 'äiti'. Kiihtelysvaaran sanastossa on siitä seuraavat tiedot:

äiti ~ *äit* (: *äitiks*): *äitsäv vieressä makovvä*; *ol se minun äit vanha, se ol këinokas* (= neuvokas) *immëinen*; *äitvieru* 'nuorin lapsi, mikä äidin vieressä nukkuu'.

emä: esim. *eistä päin ðn emmën imennä, minnün ei rikkit pistäk* (taika-aineet vaikuta); *üks tükkejjä tütärestä, tõznen tütären emästä* (sp.); (lapselle:) *mäk kemäs luok*; *mäk kemäs jälestä*; *on sännäim matkuvək* (= perhe), *samalläzset on emät ja erät*.

äit(i) on normaali-ilmaus. *emä* sanaan liittyy halventava tunnesävy. Sen tapaa etupäässä karkeasanaisten ja vihapäissä olevien puheessa.

emä sana on varmaan aikaisemmin ollut itämerensuomalaisissa kielissä normaalitehtävässäänkin, kuten virossa vielä tänä päivänä *ema* 'äiti' (vrt. myös suom. *emäntä*, *emintimä* 'äitipuoli'). Näyttää siltä, että suomessa ainakin osittain *äiti* on syrjäyttänyt *emä* sanan 'äiti' funktiosta: joko hävittänyt tai työntänyt jonkinlaiseen ala-arvoiseen funktioon, affektiseen puheeseen. Laaja-alueisena *emä* odotusten mukaisesti ei kilpailussa riittänyt *äiti* sanalle, sillä *emä* merkitsee myös 'emää' (vrt. Kiihtelyksessä:

emälammias, emäköjra). Mutta yksistään tällä selityksellä emme voi ymmärtää kaikkea. Miksi *emä* termiä käytetään 'äidin' merkityksessä affektisessa puheessa? Miksi se ei ole vain syrjäytynyt ilmaisemaan käsitettä 'emä', kuten tämäntapaisten normaalisyronyymien kilpailussa tapahtuisi?

Tiedämme, että *äiti* on germaaninen laina. Ei ole kuitenkaan uskottavaa, että suomalaiset vasta germaaneilta saivat 'äiti' käsitteen ja että heillä sitä ennen olisi ollut vain 'emä' käsite, johon 'äiti' käsite sisältyi. Mutta me voimme olettaa, että ennemmin tai myöhemmin jollakin kielitai murrerajalla on syntynyt seuraavanlainen tilanne: rajan toisella puolella on *emä* sanalla ilmaistu sekä 'äiti' että 'emä' käsitteet, toisella puolella kumpikin eri ilmauksin. Tämä tila vei kielelliseen hankaukseen. Ajatella, siellä ja siellä asuvat sanovat 'äitiä' *emäksi*, kuten lehmäemoa, emälammasta ja emäsikaal! Ja tämä ajattelutapa pääsi vaikuttamaan — luultavasti ivan keinoin — toiselle puolelle rajaa. Siellä alettiin välttää *emä* sanan käyttöä normaalissa 'äiti' funktiossa. Mutta mistä saatiin uusi sopiva ilmaus? Se lainattiin samalta taholta, josta herätys 'emän' ja 'äidin' käsitteiden erottamiseen oli saapunut. — Ristiriita siis antoi *emä* sanalle voimakkaan tunnesävyän. Mutta tämä ei sitä hävittänyt 'äidin' merkitystehtävästäkään kaikkialla. Se siirtyi vain affektisen puheen piiriin, jossa se saaminsa uusin lisävoimin erinomaisesti täyttää tehtäväänsä vielä tänä päivänä laajalti suomessa.

Kiihtelysvaaran murteessa 'lehmän nänni', joka ainakaan nykyisin siellä ei liene affektinen käsite, on ilmaistu sanoin *nänni* ja *tissi*. Näitä kuitenkin tunnutaan kartettavan. Kernaammin käytetään sanaa *vejin*: *vetimet*, joka on aivan nuori tulokas. Miksi ensinmainitut syrjäytyvät? Varmaan siksi, että niillä kummallakin on rinnakkaismerkitys 'naisen rinta', ja siihen kuuluu oleellisena osana vahva seksuaalispitoinen affektisuus. *vejin* ilmaukseen liittyy sen sijaan affektittomia sivumielteitä.

Niin ikään olen Kiihtelysvaarasta merkinnyt sanan *ämmö*: *ämmöiks* 'äidinäiti'; myös selitetty: 'isoäiti'. Lippuun olen kirjoittanut huomautuksen: sana on nykyjään käytöstä hävinnyt. Sijalla on *mummo* (~ *mummi*) 'isoäiti yleensä'. Ilomantsista on muistuinmerkitty: *ämmö* 'isoäiti'. Vrt. viron *ämm, -a* 'anoppi'; merkityssuhde 'anoppi' — 'isoäiti' selittyy miniän tai vävyn ja toisaalta näiden lasten suhteesta isoäitiin. Miksi *ämmö* on väistynyt kokonaan *mummo* sanan tieltä? Mistään käsitteen muuttumisesta ei voi olla kysymys. Mitä sanojen alueisiin tulee, *mummo* on ainakin nykyjään laaja-alueisempi. Se merkitsee myös 'vanhaa naista'. 'Isoäiti' käsite ei ole erikoisesti affektinen. Mutta tässä on varmaan otettava huomioon murteessa tavattava sana *ämmä* 'vanha nainen', esim. *se ol eriköinen ämmä se emännän täti; vanha ämmär rupakkohan se vuan ol*;

poppaämmä 'taikuriämmä'. Tämä sanahan on ilmeisesti vastenmielisen tunnepitoinen, kuten useat vanhaa ihmistä merkitsevät sanat, esim. *äijä* ja *ukko* eräissä murteissa. Kun *ämmö* ilmausta käytettiin, liittyi siihen epämiellyttävä sivumielle. Siinä olikin sanan heikkous, joka johti sen turmioon. Ristiriita tuli varmaan sitten erittäin jyrkäksi, kun *mummo* sana tuli tunnetuksi.

On muuten merkille pantava, että itämerensuomalaisista kielistä ja murteista melko harvoin tapaa omaperäistä nimitystä käsitteille 'isoäiti' ja 'isoisä'. Niinpä laajalti suomessa ovat ruotsalaisperäiset *muori*, *mummi*, *vaari*, *faari* y.m. tässä tehtävässä. Karjala-aunus ja vepsä ovat lainanneet venäjältä, esim. karj.-aun. *buabo* 'isoäiti' (< ven. баба), *diēdo(i)* 'isoisä' (< ven. дядя), veps.E. *babō* 'eit'. Tämä saattaa juuri johtua siitä, että omat 'isoisän' ja 'isoäidin' ilmaukset ovat joutuneet merkitsemään tai merkinneet myös 'vanhaa miestä' ja 'vanhaa naista'. Näiden käsitteiden yhteydessä on sanoihin useissa tapauksissa ajan kuluessa kehittynyt halventava tunnesävy, eikä niitä siksi mielellään ole käytetty kunniallisissa tehtävissä.

Olen joskus kummastellut, miksi *riehtilä* ilmaus pitäjässäni on lakannut merkitsemästä 'paistinpannu' ja meikäläisestä kehnolta tuntuva *päjštimpannu* on otettu tilalle. Esine, jota molemmat tarkoittavat, on muodoltaan ja tehtävältään pysynyt jokseenkin entisenlaisena. Mutta *riehtilä* sana tavataan nykyisin paikkakunnalla merkityksessä 'henkilö, joka hävyttömästi puhuu ja kovin suutaan soittaa'. Esim. *miñkälläjšsi riehtilöitü ne on ne tēijäh haikkümiehet; riehtilöpöika* 'suupalto poika'; *tā h è i k k i k ä r n ä n èukov vel on ikäsä? ?ollur riehtilo; riehtilöijjäk* 'hauskuutta pitää'. Tämä affektinen merkitys on sekundäärinen ja kuvaannollisesti syntynyt. (Huomattakoon, että *riehtilässä* on melkein suurempi suu kuin itse esine!) Siinä on mielestäni myös pääsyy siihen, että *riehtilä* on väistynyt merkitystehtävästä 'paistinpannu'.

orja näyttää aikaisemmin Pohjois-Karjalassa merkinneen 'palvelijaa, siis renkiä ja piikaa' päätellen eräistä sananparsista. Esim. *pahà on orja palakatoína, pahà paljom palakan kansak; ottasim minähi? ?orjan, pitäsım minähip piñjan, kun se rüövata? ?eläsik, ja vuattēitat tarkenēšsik; otavass on orjam merkki, èi küssa èi kukośsa; äijjaksēn orja äjłö pañnō* (s.o. tekee aidan, joka kestää niin kauan kuin hän palvelee). Sanaa ei 'palvelija' merkityksessä käytetä nykyisin kuin affektisessa puheessa, esim. (arkiköyristä, jolloin römppäviikko alkaa): *èi tã olluk kun orjñh kēur eklen* (näin sanoi vanha palvelijatar). En luule, että viimeksimainitussa tapauksessa on kysymys mistään sosialismin affektisesta seuralaisesta, vaan sana on vanhaa perua. Käsitys varsinaisesta orjasta tuntuu olleen vanhastaan,

esim. puhutaan *pajarin_örjasta: em min_öäm mäkkäp pajarin_örja* (näin saattaa palvelija sanoa isäntävälle). Tämä rinnakkaismerkitys on luultavasti aiheuttanut sen, että *renki* ja *pika* (*piika*) ovat syrjäyttäneet sanan normaalitehtävästä. Mutta 'palvelija', 'renki' ja 'piika' käsitteetkin ovat sellaisia, että ne saattavat niitä ilmaisevat sanat vastenmielisesti tunnepitoisiksi. Niitä kartetaan. Tämä aiheutuu sosiaalisista vastakohtista (isäntä — renki, emäntä — piika). Vanhan sanan tultua liiaksi affektiseksi uudet ovat tarpeellisia. Siksi esim. ruotsalaisperäinen *renki* (< ruots. *dräng*) on levinnyt kauaksi Itä-Suomeen. *Piika* on, kuten tunnettua, merkinnyt 'tyttöä'. Mutta sitä on kenties eufemistiluonteisesti käytetty myös 'palvelijatar' funktiossa. Siinä se sai kuitenkin ennen pitkää vastenmielisen tunnesävyyn, ja siksi se ei enää ollut sovelias kunnialliseen merkitystehtävään 'tyttö'. Niin alkuperäinen merkitys on saattanut kadota. Kiihtelysvaarassa *renki* ja *pika* sanat ovat kehittyneet jo puolestaan sille asteelle, että niitäkin vältetään käyttämästä varsinkin palvelijain kuullen. *pika* sanan tilalle on pyrkimässä *palavelli*. Rengistä sanotaan: *mitäs se tää erkkipijippoila mpehtuor kävellö* tai *tää on koljoilakasakka*. — Jokainen meistä on tullut huomaamaan, miten vaikeata yleiskielen 'palvelijatar' käsitteelle on ollut saada pysyvää ilmausta. *Piika* ei ole kelvannut, ei myöskään *palvelijatar*. Nykyjään on suuressa suosiossa *kotiapulainen*. Se onkin hyvin keksitty sana siksi, että se herättää miellyttäviä sivumielteitä.

Viimeksimainitut merkitysopilliset esimerkit ja selityskokeet tarvitsevat yhdessä ja toisessa kohdassaan vielä monenlaista tukea ja lisävalaistusta. Mutta ne kuvastavat mielestäni kuitenkin erästä tekijää synonyymien taistelussa, nimittäin sanan affektisen rinnakkais- tai sivumerkityksen ja sanan synnyttämän affektisen sivumielteen vaikutusta. Jos sellainen sana, jonka merkitykseen kuuluu epämiellyttävällä affektilla varautunut rinnakkais- tai sivumerkitys tai johon jatkuvasti assosioituu vastaavanlainen sivumielle, joutuu yhtä aikaa toisen sanan kanssa, jolla mainitunlaista merkityspuolta ei ole, samaan tehtävään, niin tällöin syntyvässä synonyymien taistelussa edellinen häviää: se joko syrjäytyy kokonaan k.o. tehtävästä tai tavallisesti sitä käytetään siinä vain affektisessa puheessa.

*

Kaiken kaikkiaan voitaneen todeta, että synonyymisten ja synonyymisluonteisten sanojen piirissä havaittava sanojen katoamis-, harvinaistumis- ja syrjäytymisilmiö on ilmeisesti seuraus jonkinlaisesta sanojen

taistelusta. Tämä taasen havaintojeni mukaan, jos ne ovat oikein tehtyjä, osaksi johtuu inhimillisten kulttuuriesineiden ja -muotojen kehityksestä ja sen vaikutuksesta (vrt. myös *Virittäjä* 1936, s. 28—30), osaksi taasen itse kielessä tavattavasta pyrkimyksestä muodostaa sitä yhä tarkoituksenmukaisemmaksi, s.o. täsmälliseksi ja asialliseksi, toisaalta taasen ilmeikkääksi, vieläpä voimakkaasti ilmaisevaksi, mutta myöskin voimassa olevaa moraalialta vastaavaksi. Muitakin tekijöitä silti saattaa olla vaikuttamassa. En myöskään halua väittää esitetyn perusteella, että täysin synonyymiset sanat eivät viihdy jossakin murteessa rinnakkain (vrt. *Virittäjä* 1936, s. 25). Mutta tämän seikan todistaminen oikeaksi tai vääräksi tuntuu perin vaikealta, sillä täydellisten synonyymien toteaminen nykymurteissakin on hankalaa, ja aikaisemmilta ajoilta se on nykyisin mahdotonta.

R. E. Nirvi.

Beobachtungen über das Veralten und Schwinden der Synonyme und synonymartigen Wörter. (S. 45.)

R. E. NIRVI.

Die Darstellung ist eine Ergänzung und Fortsetzung des 1936 im »Virittäjä» (Ss. 27—45) veröffentlichten Vortrags, wo versucht wurde, das Entstehen der Synonyme und der synonymartigen Wörter zu erklären.

Es werden die im Dialekt von Kiihtelysvaara bekannten, zur Wiedergabe der Begriffe 'Mistgabel', 'Ofenklappe' und 'Kuhkoppel' benutzten synonymartigen Wörter behandelt. Bewiesen wird: wenn neben dem alten Gegenstand ein neuer, technisch entwickelterer in Verwendung kommt, welcher aber ungefähr in derselben Funktion wie der alte benutzt wird, denselben jedoch aus dem Gebrauch verdrängt, so veraltet oder schwindet auch der alte Ausdruck aus der Sprache. Eine gleiche Spracherscheinung wird auch sonst als Folge der allgemeinen Entwicklung wahrgenommen, wie es z.B. an den synonymen Benennungen für finn. *kerma* 'Sahne' zu ersehen ist. Nicht immer folgt einer neu entwickelten Art ein neuer Ausdruck.

Zwischen dem alten und dem neben ihm entstandenen neuen Gegenstand oder Typus kann ein scharfer Kontrast entstehen, was wiederum zur Folge hat, dass der alte Ausdruck eine 'weniger würdige' oder affektive Aufgabe übernimmt. Beispiele: *rätti* — *vaate* 'Stoff', *saksa* — *kauppias* 'Kaufmann'; heute: *rätti* 'Lappen'; *saksa* ist ein Schimpfwort. — Andererseits scheint es Fälle zu geben, wo der entstandene Kontrast mit der Zeit geringer wird und sogar schwindet. Dieser Vorgang spiegelt sich in der Mundart ab, wo man dann den alten und den neuen Ausdruck gemischt in gegenseitiger Funktion zu benutzen anfängt, d.h. als Synonyme behandelt. Wie die Beispiele *hamutat* — *löysät* 'Kumtkissen' und *visitka* — *röijy* 'Jacke' beweisen, haben sich dann vermittelnde Zwischenarten entwickelt.

Zweitens werden Synonyme für die Bedeutungen 'Wäsche', 'Aussenleder der Schuhe', 'Weiderinde, die zum Verarbeiten von Leder benutzt wird' und 'mauern' behandelt. Die Beispiele sollen beweisen, dass bei der Konkurrenz verschiedener Synonyme diejenigen Wörter, welche eine Parallel- oder Nebenbedeutung haben, zur Seite treten. Der genaue und präzise Ausdruck trägt den Sieg davon.

Andererseits ist zu bemerken, dass das in der affektiven Rede sich bemerkbar machende Streben nach starken Ausdrücken den Gebrauch von Wörtern begünstigt, die möglichst konkrete Nebenbedeutungen haben. Wörter mit einem weiten Bedeutungsgebiete werden auch als euphemistische Ausdrücke gebraucht. Doch werden zum Ausdruck eines euphemistisch gefühlshaltigen Begriffes auch Lehnwörter benutzt, welche vor allem ein enges Bedeutungsgebiet haben. Da sie jedoch durch die Vermittelung eines oberen Standes der Sprache zugeführt werden, werden sie als feiner empfunden und daher verallgemeinert (z.B. im Dialekt von Kiihtelysvaara *luahatak* 'schlachten' < schwed. *slakta*).

Ferner wird an Beispielen klargelegt, wie ein Wort, mit dessen Parallel- oder Nebenbedeutung ein unangenehmer Affekt sich verbindet, aus der Sprache schwindet, um durch ein neues, mit besseren Eigenschaften versehenes Wort, oft ein Lehnwort, ersetzt zu werden. So ist im Finnischen das ursprüngliche Wort *emä* 'Mutter' wahrscheinlich vor dem germ. Worte *äiti* zurückgetreten, weil *emä* auch 'Tiermutter' bedeutet. Weitere Beispiele sind die synonymen Wortpaare, welche zum Ausdruck der Begriffe 'Grossmutter', 'Kuheuter', 'Bratpfanne' und 'Dienstmädchen' dienen.